

Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce

ZUZANA MIKOVÁ*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Human capital and household work strategies

Abstract: The main aim of this paper is to analyze the relationships between the various human capital sources and the forms of the adaptation in the new conditions of the period of economic transition. Extensive empirical material, collected over the last two years forms the basis of the paper. The first part of the paper compares data from two surveys ("Family 1989" and "Transformation of social structure" from October 1991) on the volume of domestic production, while the second, based on data from a regular series of empirical studies of the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and December, 1981, analyses coping strategies in the present economic crisis and formulates four models of typical household behavior. Despite the domination of a strongly defensive orientation, there is some shift to a performance-and-achievement-oriented strategy. The first suggestions of market-household substitution and rational behavior are taking place on the pole of higher investment in human capital.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 337-350)

Cesta od plánované k tržní ekonomice je mimo jiné cestou od dosavadních strategií chování domácností k novým způsobům alokace práce. Ve fungující společnosti se domácnost může rozhodovat, jakým způsobem rozdělí své zdroje tak, aby zajistila vše potřebné pro svůj chod. Podle možností a podle svých preferencí volí způsob participace svých členů na trhu práce. Rozhoduje, jak budou zdroje práce rozděleny mezi sféru formální (zaměstnání) a práci domácí. Rozhoduje, které produkty a služby nakoupí na trhu a které naopak vyrobí vlastními silami doma. Domácnost kombinuje příjem z placeného zaměstnání a vlastní práci svých členů tak, aby zajistila určitý standard. Konkrétní způsob rozdělení zdrojů práce mezi zaměstnání a domácnost bývá označován pojmem strategie [Pahl 1984, Becker 1981].

1. Vzdělání a způsob alokace zdrojů práce

Vzdělání a kvalifikace zvyšují v zemích s tržní ekonomikou šance na trhu práce. Jsou klíčem k získání vyšších pozic a vyšších výdělků, jsou základem potenciálně vyššího materiálního standardu. Podle dominantní teorie ekonomiky domácnosti, Beckerovy New Home Economy, je rozhodujícím činitelem alokace práce mezi zaměstnání a domácnost úroveň lidského kapitálu [Becker 1981]. Vyšší investice do lidského kapitálu umožňují získat lepší pozice na trhu práce, zaměstnání s odpovídajícími příjmy. Vyšší příjmy umožňují nejen vyšší spotřebu, ale zároveň

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: ing. Zuzana Miková, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 201, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet.

zvyšují i cenu času a tím i cenu produktů, které domácnost vyrábí vlastními silami. "Ušlý zisk" pak působí jako hlavní kritérium racionality při rozhodování o způsobu využití času, který není věnován placenému zaměstnání - o jeho rozdělení mezi domácí práci a volný čas [Lemennicier 1988].

Žádný z předpokladů racionálního chování domácnosti nebyl předchozím ekonomickým systémem naplněn. Omezená možnost volby a zúžený manévrovací prostor formální ekonomiky, to jsou jen základní charakteristiky vývoje, který skončil postupnou diskvalifikací sféry hlavního zaměstnání (devalvací výkonu a tradičních hodnot práce) a přeměroval energii domácností do oblasti neformální a domácí ekonomiky. Postupné formování trhu práce, pohyb na trhu zboží a služeb, ocenění vzdělání a kvalifikace - to vše by mělo a mohlo uvolnit prostor pro diferenciaci domácích produktivních aktivit a obnovit racionalitu chování při alokaci zdrojů práce mezi placenou a neplacenou práci, mezi zaměstnání a domácnost.

2. Dosavadní formy alokace zdrojů práce

Dominantní strategií, kterou jsme zdělili po minulém ekonomickém systému, byla a je snaha kombinovat příjem z hlavního zaměstnání s příjmy dodatečnými a to vše obohatit relativně vysokým rozsahem další bezplatné práce v domácnosti. Výsledkem je celkový rozsah práce, který se vymyká trendům okolních vyspělých zemích. Pod tlakem deficitního trhu se do domácích produktivních aktivit zapojovala většina domácností.

Tabulka 1. Obsah a rozsah svépomocně zabezpečovaných aktivit

druh činnosti	podíl mužů, kteří činnost zajišťují svépomocně					n
instalátorské práce	87,4					958
opravy domácích spotřebičů	82,5					957
zednické práce	77,3					957
malování, natírání	90,7					960
počet činností	0	1	2	3	4	n
muži	3,6	4,5	8,8	16,8	66,3	956

Pramen: šetření "Rodina 1989"

soubor mužů s alespoň jedním závislým dítětem

Dosažená úroveň lidského či obecněji vzato kulturního kapitálu, byla přitom jedním ze zdrojů, který orientaci na tento druh aktivit nejen netlumil, ale mnohdy posiloval, zvláště byl-li součástí orientace na dosažení slušného materiálního standardu domácnosti.

Tabulka 2. Vliv vzdělání na rozsah a frekvenci neformálních (I) a domácích (H) produktivních aktivit (podíl v %)

	spektrum aktivit		frekvence aktivit		typ aktivit		
	min	max	domácí (H)	několikrát měsíčně vedlejší (I)	0	H	IH
základní	19	49	56	10	23	60	17
vyučení	9	82	66	11	16	61	23
SŠ	5	87	70	15	12	61	27
VŠ	7	87	72	18	15	56	29

Spektrum aktivit: index konstruovaný jako prostý součet počtu nezemědělských činností, zajišťovaných otcem rodiny alespoň částečně,
min - žádná nebo jediná činnost, max - tři nebo čtyři činnosti.

Pramen: šetření "Rodina 1989"

soubor mužů s alespoň jedním závislým dítětem

Jestliže až dosud platilo, že požadovaný životní styl a aspirovaný materiální standard musela domácnost de facto reálně sama vlastními silami vytvořit (adaptovat, stavět či rekonstruovat příbytky, vyrábět nábytek a zařízení, šít, plést, přešívát, zavařovat, konzervovat, opravovat, udržovat apod.), je logickým důsledkem nejen dnešní rozsah vytvořených produktivních zdrojů, ale i dovedností, které ve světě těžko najdou obdobu, a co především, návyky stereotypů řešení každodenních situací, předpokládajících volbu mezi vynaložením vlastní práce a pořízením potřebného na (dříve neexistujícím, dnes pro změnu pro většinu domácností finančně nedostupném) trhu zboží a služeb. To, co umím sám, je totiž najednou (paradoxně) nejen výhodou, ale současně i bariérou rozhodování o tom, co pořídím na trhu a vyrobím sám i v případě, jsem-li dostatečně finančně saturován.

3. Formální a neformální sféra práce. Substitute či komplementarita?

Z chování členů domácností v oblasti formální práce (v hlavním zaměstnání) se nedalo prozatím mnoho odvodit o chování v neformální či domácí sféře a postavení ve formální ekonomice nemělo zpravidla vliv na postavení ve sférách zbývajících. Jakkoli vazba mezi zaměstnáním a domácností postrádala rysy ekonomické racionality a logická substitute obou prostředí byla blokována (s vyšší kvalifikací a vzděláním nekorespondoval vyšší příjem, domácí práce zpravidla neměla svůj adekvátní tržní substitut v podobě dostatečné nabídky na trhu zboží a služeb), plnily atributy pozice ve formálním zaměstnání (nikoli mocenské, o nichž se dnes mluví především, ale povýtce profesní, odborné, podložené vzděláním a dosaženou kvalifikací) zprostředkující funkci ve vztahu ke zbývajícím sférám (neformální a domácí). Mezi profesí, neformální a domácí prací existovaly souvislosti, nesoucí rysy komplementarity, od nichž se pak odvíjely tendence, označované jako polarizace chování domácností [Pahl 1984]. Na jedné straně docházelo ke kumulaci aktivity ve všech sférách práce (formální, neformální a domácí), tím pak i ke kumulaci produktivních zdrojů (příjmů z hlavního i

vedlejších zaměstnání, vlastní práce členů domácnosti) na pólu silného lidského (a kulturního) kapitálu, na straně druhé ke koncentraci malého spektra aktivit, nízkých aspirací na pólu domácností, disponujících nízkou úrovní zdrojů, nejen produktivních, ale především lidského (a kulturního) kapitálu. Maximum produktivních zdrojů bylo spojeno s maximem produktivních aktivit a kvalita investic do lidského kapitálu neměla nijak specifickou roli (nebyla honorována příjmem, který by připouštěl úvahy o substituci vlastní práce trhem).

Předčasné a zjevně spekulativní by bylo předpokládat, že za poslední dva roky došlo - v podmínkách, které zatím prezentují trh převážně v jeho negativní a pouze velmi omezené podobě (trh spotřební s liberalizovanými cenami se prosazuje s větší razancí než trh práce) - k nějakým zásadním změnám způsobů alokace práce. Nicméně množství empirického materiálu, který byl během uplynulých dvou let shromážděn a analyzován, nabízí možnost ohlédnutí, které má za cíl sledovat, jak se změnil vztah mezi vzděláním, kvalifikací a způsobem alokace práce. Podobný krok pochopitelně neřeší, pouze otevírá tak zásadní otázky, jakými je obnovení racionality chování, změna pojetí nákladů a zdrojů domácnosti, změna hospodaření s časem i penězi, změna pojetí času a peněz.

4. Změna rozsahu domácích produktivních aktivit v letech 1989 - 1991

Postavení ve sféře formální ekonomiky (aproximativně indikované ukazatelem úrovně lidského kapitálu - dosaženým vzděláním a kvalifikací) bylo až dosud jedním z diferencujících činitelů, které odlišovaly jednotlivé strategie domácností a podílely se na polarizaci mezi domácnostmi kvalifikovaných, vzdělaných, disponujících dodatečným příjmem a navíc intenzivně využívajících energii ve sféře domácí práce a na druhé straně domácnostmi méně kvalifikovaných atd. Nikoli substituce, ale naopak komplementarita jako princip alokace práce do jednotlivých sfér byla typickým rysem předchozího období.

De facto jedinou reálnou alternativou svépomoci byla zpravidla rezignace a tak není divu, že podle výsledků výzkumu "Rodina 1989" podíl mužů, kteří se věnují domácím produktivním aktivitám, se vzděláním nejen neklesal, ale dokonce rostl (z 86 % u lidí se základním vzděláním až po 96 % vysokoškoláků). Častěji než měsíčně se fyzické práci (typu oprav, údržby, stavebních aktivit apod.) věnovalo 68 % mužů se základním vzděláním, ale více než tři čtvrtiny vysokoškoláků. Opačná tendence se objevuje pouze v rámci týdne. Několikrát týdně se produktivními domácími aktivitami zabývalo 57 % vyučených a středoškoláků, ovšem pouze 47 % mužů se základním vzděláním a 45 % vysokoškoláků. Podobně se na diferenciaci rozsahu a frekvence svépomocných aktivit podílela až dosud kvalifikace. Čím vyšší kvalifikace, tím větší podíl na činnostech, tím méně mužů, kteří se svépomocným aktivitám nevěnovali vůbec.

Odlišnosti ve frekvenci aktivit v rámci týdne připadaly zřejmě na konto odlišné struktury pracovního času placené práce jednotlivých vzdělanostních a profesních skupin, souvisely s různou organizací pracovního dne a různým rozvržením pracovní doby. Vzdělání a kvalifikace měly vliv nejen na frekvenci, ale i na repertoár provozovaných aktivit. Vyšší úroveň vzdělání provázelo pestřejší a rozmanitější, nebo jinak řečeno, méně specializované spektrum činností.

Úroveň lidského kapitálu byla jedním ze zdrojů, který (spolu s dalšími parametry, charakterizujícími produktivní potenciál - zahrady, pozemky, dílny, apod.) tvořil osu, podél níž se na jednom pólu kumulovalo maximum produktivních aktivit, na druhém pólu minimum ekonomických aktivit.

Nepropustnost formální a neformální sféry, jejich vzájemná nesubstitutivnost, měla za následek i omezení spektra strategií, zaručujících domácnosti požadovaný materiální standard, životní úroveň či celkově kvalitu života. Je signifikantní, že při analýzách ekonomického chování domácností ve sféře práce zjišťujeme prakticky nulový vliv příjmu na způsob rozdělení zdrojů práce domácnosti mezi sféru placené a domácí práce, je signifikantní, že zjišťujeme rozporné diferenciační efekty úrovně majetku.

Vzdělání a celkově míra investic do lidského kapitálu zvyšují (zprostředkovaně přes celkovou úroveň znalostí, schopností a dovedností, schopnosti improvizovat a učit se) rozsah provozovaných činností, lidský kapitál "profesní" se dále zhodnocuje (nebo chcete-li znehodnocuje) prolnutím do kapitálu lidského "domácího". Nelze hovořit o specializaci kapitálu v tom smyslu, jak ji pojímá Becker [Becker 1981], nicméně lidský kapitál "profesní" je (vedle účasti ve sféře placené práce) navíc přímo využíván i v rámci domácnosti.

Celkový rozsah domácích produktivních aktivit může být podmíněn

1. mírou investic do lidského kapitálu (kromě vzdělání intervenuje pozitivně i kupříkladu míra profesních aspirací);
2. rozsahem ekonomického kapitálu domácnosti (na alokaci zdrojů práce se podílel nikoli disponibilní příjem, ale pouze nashromážděný majetek, který nebyl prostředkem vyšší kvality života a potažmo i spotřeby, volného času apod., ale především plnil funkci produktivního zdroje, na jehož tvorbě se nepodílel trh a kterou nezprostředkoval příjem z hlavního zaměstnání, ale dodatečná práce členů domácnosti v neformální a domácí sféře).

Frekvence domácích produktivních aktivit se během uplynulých dvou let prakticky nezměnily. Shoduje se jak podíl těch, kdo se činností (opravářským, stavebním, údržbářským, zemědělským apod.) věnují týdně, tak měsíčně. Při celkově stabilní proporcii došlo nicméně k posunu ve frekvenci aktivit v rozsahu týdne. Přeskupilo se časování aktivit a nás pochopitelně zajímá, zda a jak se na restrukturalizaci projevil vliv vzdělání, kvalifikace a lidského kapitálu vůbec v situaci, kdy základním problémem většiny domácností je eliminovat prozatím převážně negativní dopady ekonomické transformace. Hlavní tendencí obranných strategií domácností je právě mobilizace všech dostupných produktivních zdrojů a ty, jak známo, zpravidla předpokládají zvýšení rozsahu svépomocných naturálních samozásobitelských aktivit.

Tabulka 3. Frekvence produktivních domácích aktivit (v %)

	týdně		měsíčně		podíl
	1989	1991	1989	1991	v souboru
<i>vzdělání respondenta</i>					
základní	46	40	63	54	8,3
vyučení	51	53	66	72	50,9
SŠ	54	44	71	67	28,3
VŠ	46	38	69	67	12,5
<i>vzdělání otce respondenta</i>					
základní	56	49	69	65	29,4
vyučení	51	50	68	72	49,5
SŠ	52	39	72	63	15,4
VŠ	39	28	66	57	5,8
<i>sektor</i>					
státní		46		69	79,8
družstevní		72		84	10,0
soukromý		44		71	10,2
<i>v tom:</i>					
soukromý bez zaměstnanců		58		75	3,0
soukromý se zaměstnanci		35		59	1,4
zaměstnanec soukromé firmy		39		71	5,8

Pramen: "Rodina 1989"

"Transformace sociální struktury, říjen 1991"

soubor osob v produktivním věku alespoň s jedním závislým dítětem

Výrazně se změnil vliv vzdělání (jak respondenta samotného, tak i "zděděného" kulturního kapitálu [Machonin 1992]) na frekvenci domácích svépomocných aktivit. Posuny jsou zřetelněji patrné v rozměru týdne, nikoli měsíce. Je předčasné hodnotit, zda jde o výraz nově se formujících vzorců chování a nakolik se jedná pouze o změnu organizace aktivit podle nových časových dispozic, které si zpravidla vynucuje sféra zaměstnání. Tlak, který je vyvíjen z mnoha stran, totiž konfrontuje tradiční rozložení sil mezi placenou a domácí práci na jedné straně s novými požadavky pracovního nasazení, na straně druhé s nutností adaptace na současnou nepříliš příznivou ekonomickou situaci. Výsledkem takto protikladně působících vlivů je ovšem nikoli absolutní růst orientace na svépomocné aktivity (z pohledu omezené možnosti identifikace - jde o frekvence aktivit, obecně vymezených jako fyzická práce), ale diferenciaci, jejímž základem jsou parametry lidského kapitálu (vzdělání a kvalifikace). Zatímco pro některé skupiny populace (méně vzdělané a méně kvalifikované) se domácí produktivní aktivity stávají součástí každodenní náplně času, vyšší úroveň vzdělání a kvalifikace redukuje výskyt činností v rámci týdne. Neznamená to v žádném případě absenci dříve velmi frekventovaných aktivit, ale prozatím alespoň změnu jejich pozice v náplni času. Změna je výrazněji patrná v její ústupové linii (intenzivnější je útlum u vzdělaných než přírůstek u méně kvalifikovaných), což by mohlo nasvědčovat nikoli kompenzačním momentům na pólu slabého lidského kapitálu v rámci obranných

strategií a snahy o rozšíření zdrojů, ale naopak postupně se formujícím tendencím substituce mezi sférami práce.

5. Defenzivní a ofenzivní strategie v situaci nouze

Předpokládáme, že dosud provedené makroekonomické kroky transformace a jejich důsledky - růst životních nákladů, riziko nezaměstnanosti, problémy, jak vyjít s příjmem - vytvářejí situaci nouze a vyžadují adaptaci chování, zásah do navyklých stereotypů, změnu strategií.

Situace, v níž se rozhoduje o nových způsobech alokace zdrojů je sice náročná, ale nikoli vylučná a nikoli nová. Strategie chování, rozvinuté a osvědčené v minulosti zcela nedávno byly de facto samy o sobě slabou variantou takových adaptačních řešení, byť nikoli na situaci nouze, ale na situaci ve sféře formální práce. Nemění se mechanismy řešení, mění se formy (orientace na vedlejší pracovní příjem nabyta kupříkladu nové podoby změkčeného podnikání na vedlejší pracovní úvazek, kdy individuální zisk provází kolektivní odpovědnost za případnou ztrátu a rizika podnikání kryje zpravidla stát).

Respondentům pravidelně prováděného výzkumu "Ekonomická očekávání a postoje" byla několikrát po sobě (v květnu 1990, v červnu 1991 a v prosinci 1991) nabídnuta baterie možných východisek z obtížné finanční situace. Zahrnovala jak řešení, která znamenají rozšíření příjmů, tak i omezení výdajů (důraz na svépomocné produktivní aktivity a úsporný typ hospodaření). Převedeno do terminologie tripartitního členění sfér práce na formální, neformální a domácí se východiska dají rozdělit takto:

formální - usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání, hledat lépe placené zaměstnání, odejít pracovat do zahraničí, začít soukromě podnikat

neformální - najít si další zdroj příjmů, vedlejší pracovní poměr, melouchy, pronajmát místnosti, chatu, chalupu, prodávat doma vyrobené či vypěstované produkty apod.

domácí - co nejvíce věcí si vlastními silami doma zajistit.

Dominantní reakce - maximální mobilizace existujících zdrojů

Tradiční orientace mimo oblast formální práce, na neformální a domácí ekonomiku nadále pokračuje, dokonce s daleko větší intenzitou než dříve. Poněkud se přitom posouvá její význam - ze základního zdroje a náhradního kanálu diferenciací, z hlavní osy, kolem níž se dosud vytvářely ekonomické nerovnosti, se stává základním adaptačním mechanismem domácností v situaci nouze.

Nejčastějším východiskem z obtížné finanční situace zůstává (pro zhruba 90 % respondentů) řešení v oblasti naturální - omezení výdajů, úsporné chování a snaha zvýšit soběstačnost dotováním provozu domácnosti vlastní prací. Stále atraktivní je pozice neformální ekonomiky (získání vedlejších zdrojů příjmů preferují necelé dvě třetiny dotázaných), následovaná velmi těsně řešením na

úrovni hlavního zaměstnání, snahou najít si lépe placené místo či usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání (60 %).¹

Preference uvedených východisek ze situace nouze je stabilní, v průběhu roku 1991 nebyly zjištěny významnější posuny. Jedinou výjimkou je pokles zájmu o práci v zahraničí (ze 34 % na 25 %).

Ačkoliv se během uplynulého roku na první pohled nic nezměnilo, opak je pravdou. Sofistikovanější metody analýzy naznačují jistý posun. Typologie, provedená pomocí procedury Quick Cluster z SPSS, do níž vstoupilo 5 proměnných (řešení pro jednotlivce na souboru osob v produktivním věku) nás dovedla k specifikaci následujících strategií chování.

Tabulka 4. Typologie strategií nouze (výsledky procedury Quick Cluster)

období	květen 1990			červen 1991				prosinec 1991			
				cluster							
	1	2	3	1	2	3	4	1	2	3	4
proměnná											
A vyšší příjem	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+
B lepší místo	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-
C práce v cizině	-	-	+	-	+	+	-	+	+	-	-
D vedlejší příjem	-	+	+	+	+	-	-	+	-	+	-
E soukromá firma	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
n (%)	47	36	18	41	33	5	21	25	11	42	22

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje" I., III., IV.

Text otázky: "Představte si, že se Vaše rodina vlivem nepříznivých vnějších okolností ocitne ve velmi obtížné finanční situaci. Rozhodněte, které z následujících řešení by asi v současné situaci přicházelo v úvahu:

A: Usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání

B: Najít si lépe placenou práci

C: Odejít pracovat do zahraničí

D: Sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy

E: Založit si soukromou firmu."

¹) Cesty zlepšení finanční situace domácnosti byly (byť v odlišném kontextu) zjišťovány i v rámci výzkumu "Rodina 1989". Na otázku, zda uvažují o tom, že budou využívat některý z nabídnutých způsobů ke zlepšení finanční situace rodiny, odpověděli respondenti takto (souhrn odpovědí "určitě ano" a "spíše ano"): vedlejší pracovní činnost 37 %, zvýšení pracovního výkonu v hlavním zaměstnání 29 %, práce v zahraničí 5 % a soukromé podnikání 3 %.

Jako indikátory lidského kapitálu, pozice a potažmo šancí na trhu práce byly použity ukazatele:²

- subjektivního ocenění perspektivnosti profese
- dostatečnosti kvalifikace
- míry obav z možné nezaměstnanosti
- vzdělání
- registrace či neregistrace k soukromému podnikání (IČO).

Typ I. "Neformální příjmy"

Jako nejfrekventovanější se vcelku pochopitelně (v červnu i v prosinci 1991) ukázalo řešení, opírající se výlučně o hledání dodatečného zdroje příjmů - najít si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy (v obou obdobích 41 % respondentů). Tento typ řešení obtížné finanční situace se objevil (byť nikoli jako dominantní) už v květnu 1990, kdy se k němu hlásilo 36 % dotázaných v produktivním věku. Pouze vedlejší zdroj příjmů volí respondenti, kteří obvykle

- svou profesi sami označují jako neperspektivní
- nemají registraci k soukromému podnikání
- mají pouze základní vzdělání
- jsou ve věkové kategorii nad 50 let
- častěji se jedná o ženy.

Typ II. "Ncomezené možnosti"

Druhým nejčastějším typem bylo ve všech sledovaných obdobích řešení, disponující všemi nabízenými možnostmi, úsilím o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání počínaje a soukromým podnikáním konče. Během doby ovšem kolísalo jeho početní zastoupení. Jestliže v květnu 1990 připadal tento typ v úvahu pro zhruba 18 % respondentů, o rok později dosáhlo jeho obsazení maxima (třetina respondentů) a během následujícího půl roku klesla jeho preference na čtvrtinu. Maximum možných řešení mají k dispozici respondenti, kteří

- svou profesi hodnotí jako perspektivní
- mají registraci k soukromému podnikání
- jsou vyučení
- jsou ve věku do 29 let
- obvykle muži.

²) Indikátory se opírají o následující formulaci otázek:

Považujete svoji profesi za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?

Považujete svoji kvalifikaci v podmínkách rodící se tržní ekonomiky za vyhovující a dostatečnou?

Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?

Byl(a) jste v minulých dvou letech nezaměstnaný(á) déle než dva měsíce?

Máte vy nebo jiný člen Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?

Typ III. "Vyšší příjem A"

Třetí typ reakce se shodným obsahem v květnu 1990 (47 % respondentů) a o rok později, v červnu 1991 (21 % respondentů), opíral řešení situace nouze o dvě východiska - usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání a najít si lépe placenou práci. Jeho reprezentanti neměli nijak specifické sociální charakteristiky, nicméně:

- zpravidla se jednalo o lidi bez registrace k soukromému podnikání
- projevoval se u nich (intenzivněji než u ostatní populace) strach z nezaměstnanosti.

Typ IV. "Větší riziko"

Poslední, velikostí reziduální typ (pouze 5 % souboru) spojoval řešení situace nouze v červnu 1991 se dvěma "nejnáročnějšími" východisky - odejít pracovat do zahraničí a založit si soukromou firmu. Volili ho obvykle

- lidé vyučení či VŠ
- osoby s registrací k soukromému podnikání
- bez obav z možné nezaměstnanosti
- ve věku do 29 let
- muži.

Je zřejmé, že ve dvou posledně zmíněných typech je koncentrován poměrně zásadní problém transformace - propojení hypotetických šancí na trhu práce (míry investic do lidského kapitálu) a možností, resp. bariér jejich reálného uplatnění. Stejně tak není a nemělo by být překvapením zjištění, že ještě v červnu loňského roku měla naše společnost velmi daleko k typu chování, které označujeme jako výkonové. Kontext východiska, reprezentujícího výkonovou orientaci (usilovat o zvýšení příjmu z hlavního zaměstnání), se (s výjimkou generálního řešení disponujícího všemi možnostmi) vyskytuje výlučně spolu s extenzivní tendencí hledat lépe placené zaměstnání. Typ strategie, profilovaný snahou získat vyšší příjem (ať už ze současného zaměstnání či v lépe placeném zaměstnání jiném) připouští v daném kontextu pouze jeden výklad. Zastupuje řešení nikoli progresivní, výkonové, ale povýtce tradiční, extenzivní s výrazně defenzivními prvky, v němž vyšší příjem ze současného zaměstnání má evidentně především obranný význam reziduálního řešení (nezbývá nic jiného než čekat a spoléhat, že dostanu přidáno). Podle všeho je odvozeno především od vnějších charakteristik vykonávaného zaměstnání, od funkčních (tabulkových) parametrů pracovního místa, kterému odpovídá určitý výdělek a harmonogram finančního postupu, nikoli od atributů profese, kvalifikace a výkonu samotného.³

³) Zařazení indikátoru "usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání" do baterie možných východisek ze situace nouze bylo, díky možné dvojí (a v zásadě protikladné) interpretaci a nejednoznačné konotaci, poměrně diskutabilní. Ačkoli toto řešení mělo velmi vysokou míru preference, bylo spíše výrazem převažující interpretace, která se opírala ze dvou možných kořenů ("usilovat" a "vyšší příjem ze současného zaměstnání") o ten nikoli výkonový. Při formulaci hypotéz jsme proto vycházeli právě z rozhodující role kontextu.

Perspektivní "aktivní" přístup k řešení obtížné finanční situace zastupoval v červnu 1991 typ, sdružující odchod za prací do zahraničí a soukromé podnikání. Orientace, za níž lze latentně tušit vedle vidiny vyšších příjmů i odpovídající výkon, probíhala ovšem zcela mimo oblast současného zaměstnání a navíc, svým zastoupením v souboru byla fakticky zcela marginální (5 %).

Replika stejné typologické procedury na datech ze zatím posledního šetření v prosinci 1991 odhalila některé poměrně zásadní změny ve způsobech alokace práce. Nicméně i v prosinci dominoval jako nejfrekventovanější typ řešení, orientovaný do neformální sféry práce - na vedlejší příjmy, melouchy. Zůstává zachován nejen obsah, ale i procentuální zastoupení v populaci a charakteristiky jeho reprezentantů. Rovněž se znovu vyčlenil typ, uvádějící pro případ finanční nouze maximum možných východisek, ovšem citelně poklesla jeho váha (ze 33 % na 25 %). Mezi jeho zastánci bylo oproti červnu více lidí, kteří jsou přesvědčeni o perspektivnosti své profese, zároveň vzrostl podíl těch, kdo se obávají nezaměstnanosti.

"Větší výkon?"

Výkonovou orientaci zastupuje nová kombinace volby mezi vyšším příjmem z hlavního zaměstnání a založením vlastní soukromé firmy. Společným jmenovatelem řešení je v tomto případě celkem prokazatelně nejen snaha o vyšší příjem, ale především aktivita, intenzivní práce, výkon, k nimž se hlásí v prosinci 1991 zhruba 22 % respondentů. Převažují mezi nimi lidé s vysokoškolským vzděláním (obvykle z rodin, kde i otec byl vysokoškolák), přesvědčení o perspektivnosti své profese a dostatečnosti kvalifikace, respondenti s registrací k soukromému podnikání, obvykle bez větších obav z možné nezaměstnanosti.

"Vyšší příjem B"

Snaha najít lépe placenou práci nabyla novou souvislostí s ochotou odejít pracovat do zahraničí, která profilovala tento typ v prosinci 1991, zcela nový smysl. Kromě toho se změnila i míra preference - pro 11 % respondentů, kteří se hlásí k tomuto řešení, je společným rysem zejména osobní zkušenost s nezaměstnaností a hodnocení kvalifikace jako nevyhovující či nedostatečné pro rodící se tržní ekonomiku. Jde obvykle o respondenty, kteří nemají registraci k soukromému podnikání, převažují vyučení ve věkové kategorii do 29 let.

6. Poznámky na závěr

Zjištěná pozice soukromého podnikání zpochybňuje přetrvávající představu o tom, že s růstem nezaměstnanosti se bude posilovat rozvoj podnikání, že ztráta zaměstnání přesune volné pracovní síly do soukromého sektoru. Pokud sledujeme souvislost, pak chování respondentů, kteří mají zkušenost s nezaměstnaností, nijak tuto hypotézu nepodporuje. Spíše naopak, zájem o podnikání totiž předpokládá relativně vysokou úroveň lidského kapitálu, perspektivní profesi, vyhovující a dostatečnou kvalifikaci a rozhodně není spojen s obavami z možné nezaměstnanosti.

Podobně je tomu s mlčky předpokládanou souvislostí mezi vedlejšími pracovními příjmy a rozvojem podnikání. Zatím nic nenasvědčuje tomu, že lidé, kteří spoléhají na dodatečné (neformální) zdroje příjmů by za určitých podmínek přešli do soukromého sektoru a začali podnikat.

Nakonec cosi velmi podobného lze předpokládat i o vztahu placené a neplacené práce. Stále platí, že větší šance na trhu práce zvětšují prostor možných šancí v situaci nouze a umožňují volit náročná řešení, naopak nízká úroveň lidského kapitálu uzavírá spektrum možných řešení, vede k obranným strategiím a co víc, zpravidla není kompenzována orientací na domácí produktivní aktivity. Moment substituce, který je možné hodnotit jako pozitivní u strategie výkonové, má problematickou interpretaci tam, kde jiné šance vyššího výdělku jsou více než omezené. Jestliže diferenciací chování na perspektivním pólu (výkon a substituce domácí versus placené práce) je pozitivní, pak absence stejného typu substituce (ovšem v opačném směru, jako pojistky pro případ ztráty pozic ve formální sféře - v hlavním zaměstnání - v případě nezaměstnanosti) na pólu minimálních šancí je spíše znepokojivá.

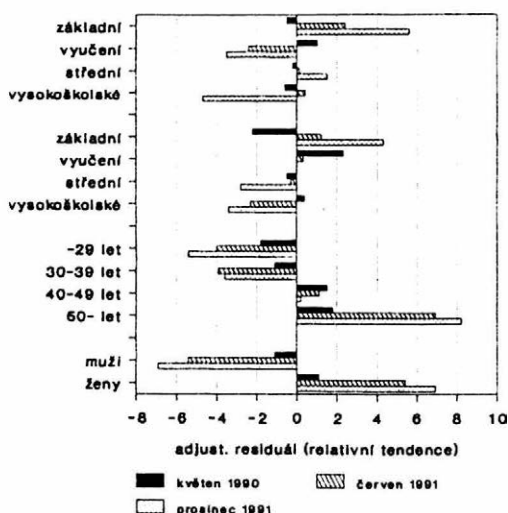
Substituce jako princip alokace práce mezi zaměstnání a domácnost (mezi prací placenou a domácí) a jako indikátor racionality chování opouští dosud výhradní prostor roviny normativní [Miková 1991] a stává se, byť prozatím jen ve formě marginální, i principem organizace každodenních pracovních aktivit. Ačkoliv zatím stále převažuje jako součást očekávání, kdy vstupuje do vzorce chování "úspěšného výkonového" typu, začíná pozvolna ovlivňovat i aktuální alokaci produktivních zdrojů. Tak jako rozvíjející se trh práce otevírá prostor větší diferenciací chování, nabízí se širší spektrum "náhradních" řešení i ve sféře domácí práce. Typ, orientovaný na výkon, se postupně i v běžném životě začíná vzdávat "snahy co nejvíce věcí si doma udělat a opravit".

Substituce má nicméně poněkud ambivalentní charakter. Na pólu minima zdrojů a minima aktivit, na němž se kumulují potenciální ohrožené skupiny, a kde by substituce, byť ve prospěch svépomocných aktivit, mohla být alespoň krátkodobě výhodným řešením - při ztrátě pozic ve sféře formální práce, v případě nezaměstnanosti apod., nelze - právě pro relativní nedostatek zdrojů - s podobnou kompenzací příliš počítat.⁴

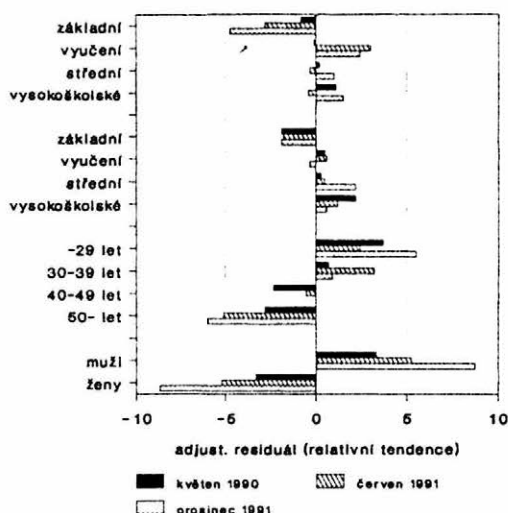
Zátěž minulosti neseme stále a stále se projevují paradoxy uplynulého období. Tam, kde se v minulosti nakumulovaly zdroje, tam jsou dnes přirozeně kumulovány větší šance domácností. Nejde zdaleka jen o materiální zdroje, jde i o vzdělání, schopnosti, kvalifikaci, jinými slovy lidský kapitál. Jestliže doposud vysoká úroveň lidského kapitálu neměla specifické efekty na formování strategií, působila pouze jako jeden (být mimořádně efektivní, produktivní či motivující) z mnoha faktorů, profilujících orientaci na dodatečnou domácí práci, objevují se dnes první známky diferenciací. Jejím jádrem je právě vzdělanostní úroveň (nikoli pouze jako

⁴) Na toto riziko ostatně upozornila již řada autorů, vypovídajících o industriálních společnostech, které spojovaly východisko krize sféry formální práce s transferem aktivity právě do neformální a domácí sféry práce. Podobná hypotéza se bohužel nikde nepotvrdila [Pahl 1984].

typ I. - vedlejší zaměstnání
(adjustovaná rezidua)

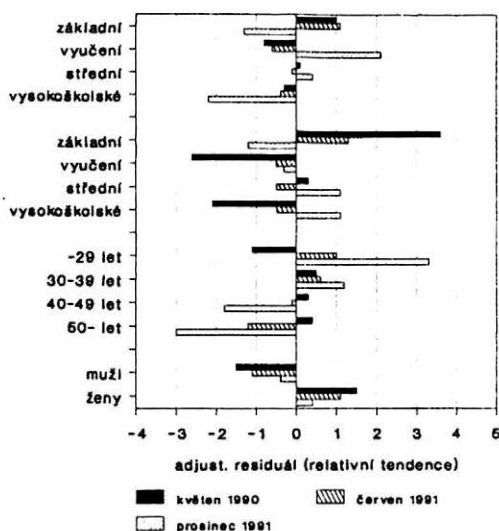
typ II. - neomezené možnosti
(adjustovaná rezidua)

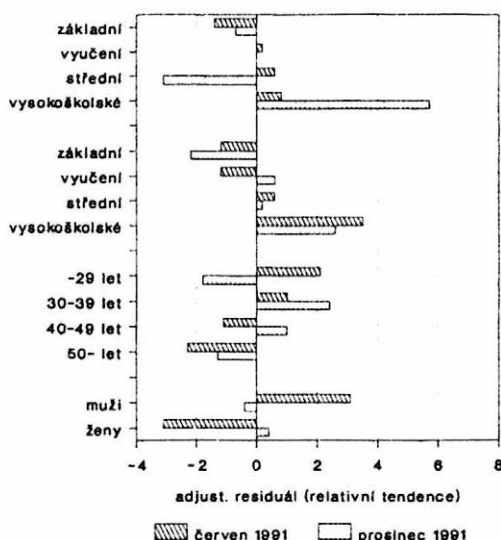
Typy strategií v situaci nouze

(podle vzdělání respondenta, vzdělání otce, věku a pohlaví)
(soubor respondentů v produktivním věku)

typ III. - vyšší příjem
(adjustovaná rezidua)

typ IV. - vyšší výkon
(adjustovaná rezidua)

pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" I.-IV., STEM Praha

indikátor lidského kapitálu, ale v širším pohledu i jako podstatný efekt zděděného kulturního kapitálu) a jejím obsahem je změna donedávna univerzálně platného vzorce komplementárního vztahu mezi sférami práce. Alokace práce mezi zaměstnání a domácnost má navzdory dnešnímu převážně defenzivnímu trendu chování většiny domácností i nové (prozatím jen marginální) prvky ekonomické racionality, provázené substitucí mezi výrobky a službami, donedávna produkovány převážně vlastními silami, produkty získanými na trhu.

ZUZANA MIKOVÁ je odbornou pracovnící Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Je členkou skupiny pro ekonomickou sociologii, zabývá se především otázkami ekonomického chování domácností, v poslední době publikuje práce na téma adaptace domácností v období transformace.

Literatura:

- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Jankeliowitch, E. 1989. "Le comportement d'adaptation des ménages a la crise". *Cahiers Economiques de Nancy* 22.
- Lemennicier, B. 1988. *Le marché du mariage et de la famille*. Paris: PUF.
- Machonin, P. 1992. "Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?" *Sociologický časopis* 28: 73-84.
- Miková, Z. 1991. "Domácnost, ekonomika a reforma". *Sociologický časopis* 27: 603-630.
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of Labour*. Oxford: B. Blackwell.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession". In *Beyond Employment*, ed by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.

Summary

The road from a planned economy to a market one is at the same time the road from past and present household work strategies to new forms for the allocation of the work sources between the formal, informal and household spheres. The main aim of this paper is to analyze the relationships between the various human capital sources and the forms of the adaptation in the new conditions of the period of economic transition. Extensive empirical material, collected over the last two years forms the basis of the paper. The first part of the paper compares data from two surveys ("Family 1989" and "Transformation of social structure" from October 1991) on the volume of domestic production, while the second, based on data from a regular series of empirical studies of the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and December, 1981, analyses coping strategies in the present economic crisis and formulates four models of typical household behavior. A traditional orientation from the formal sphere of work continues to be present. Informal income combined with the household production of goods and services seems to be the core and most frequent form of the household's adaptation mechanisms.

The level of human capital is in noway eliminated, but rather stimulated, for the present time, by this pattern of household work-strategy. Despite the domination of a strongly defensive orientation, there is some shift to a performance-and-achievement-oriented strategy. The first suggestions of market-household substitution and rational behavior are taking place on the pole of higher investment in human capital. Performance-and-achievement-oriented strategies in formal employment, typical for educated, highly skilled professional people, reduces the volume and importance of activities in the informal and household spheres.